

De 'onmenselijke' eigenzinnigheid van Julien Benda

Het meest fascinerende aan Julien Benda (1867-1956) is zijn extreme, radicale, ja 'onmenselijke' eigenzinnigheid. Overall in zijn werk tref je er de sporen van aan, maar nergens zo opvallend en direct als in *L'ordination*, Benda's romandebuut waarmee hij in 1912 had gehoopt de Prix Goncourt te winnen. Tot zijn grote verontwaardiging ging de prijs naar een ander, vermoedelijk wegens antisemitische motieven bij enkele juryleden. Maar ook zonder antisemitisme is de roman nauwelijks een literaire prijs waard, wat niet wil zeggen dat hij niet het nodige onthult omtrent zijn geestelijke vader. Alleen om dat laatste is het mij hier te doen.

Ordination betekent wijding, gewoonlijk tot priester, al kunnen we in verband met Benda waarschijnlijk beter denken aan een wijding tot *clerc*, zijn aan het priesterschap ontleende benaming voor de ware intellectueel. Binnen de roman valt het woord overigens niet, maar wel blijkt de 'wijding' van de hoofdpersoon, Félix geheten, hem te introduceren tot het geestelijke leven. Hoogst merkwaardig is hoe dat precies in zijn werk gaat, namelijk doordat deze Félix er tegen het eind van het eerste deel in slaagt, na veel vruchteloos getob, om zijn verhouding met de kleinburgerlijke, gehuwde doch hem onvoorwaardelijk toegedane Madeleine te verbreken. Wreedheid jegens een minnares en haar trouwe hondengog (*ses yeux de chien aimant*¹) opent de weg naar het rijk van de geest.

In de tweede helft van de roman wordt dat bevestigd. We zijn inmiddels een paar jaar verder en Félix is nu gelukkig getrouwd met Clémence. Op deze manier heeft hij het probleem van de liefde opgelost. Of zoals Benda het uitdrukt: 'De geest vergde dat het vlees geen aandacht opeiste: het huwelijk bood zich aan als uitkomst...'¹. Félix heeft het helemaal voor elkaar. Clémence is de ideale vrouw, die hem met rust laat en hem geen afschuw inboezemt, zodat hij zich eindelijk aan zijn grote filosofische werk kan wijden. Maar dan wil Clémence een kind, en dan wordt dat kind, het allerliefste meisje Suzanne, ziek en zie, binnen de kortste keren is er van Félix' (eerlijk gezegd nogal egoïstische) paradijs niets meer over.

Félix spiegelt zich aan zijn grote held Descartes, die een dochtertje had verloren, hij krijgt wroeging over zijn ellendige behandeling van Madeleine en hij realiseert zich opeens hoeveel hij van zijn kleine, zieke Suzanne houdt. Onwillekeurig gaat dat ten koste van de belangstelling voor zijn geestelijke bezigheden. Het werk aan zijn filosofisch *magnum opus* stukt en eigenlijk wil hij nog alleen maar van Suzanne houden. Van een geestelijk kluizenaar wordt Félix een liefhebbende vader en echtgenoot. Hij laat zich zelfs troosten door Clémence, die hem voorhoudt dat het met de ziekte van Suzanne vast zo'n vaart niet loopt. De roman eindigt ermee dat Félix in gedachten afscheid neemt van de grote geesten uit het verleden die hem tot voorbeeld hadden gestrekt. Voortaan, neemt hij zich voor, zal hij nog enkel 'liefde' zijn: *Demain je ne serai plus qu'une chose qui aime...*².

Eind goed al goed, zou je zeggen. Wat is hier eigenzinnig aan? Het verhaal heeft zelfs iets clichématigs, melodramatisch. Nee, een groot romancier is aan

¹ Julien Benda. *L'ordination*. Paris, 1926 (1912), p. 157.

² Ibid., p. 256.

Julien Benda niet verloren gegaan. Dat klopt, maar wie mocht denken dat Benda de *Werdegang* van zijn held met instemming gadeslaat, heeft het mis. In talloze romans, films en soaps gaat de liefde boven het intellect, hoeveel boekenwormen eindigen niet *happy* in de armen van een geliefde wier uitnodigende blik hun door het vele lezen en studeren al te lang was ontgaan – alleen niet bij Benda. Zo'n slechte schrijver was hij nu ook weer niet.

Het tweede deel van de roman heet niet voor niets 'la chute', de val, te vergelijken met de zondeval. Dat Félix tenslotte toegeeft aan de liefde is geen verdienste, het is een bewijs van zijn zwakte. Een criticus vond dat je met een ziek kind toch best door kon schrijven en denken. Maar, om Benda's reactie hierop in het tweede deel van zijn autobiografie (*Un régulier dans le siècle*) te parafraseren, wie zoiets beweert heeft de pointe van zijn boek niet begrepen: die komt er namelijk op neer dat Félix het ware talent voor het geestelijke leven ontbeert. Hij is geen geboren *clerc*, hij doet maar alsof; hij wil wel maar hij kan niet³.

Op een eigenwijze, tegen de conventionele haren instrikkende manier onderstreept Benda in *L'ordination* zijn hiërarchie van waarden, waarin niet de liefde maar de even belangeloze als onvoorwaardelijke overgave aan het geestelijke leven bovenaan staat.

Met deze onsentimentele, zelfs anti-gevoelige boodschap stond Benda zo goed als alleen, als we hem tenminste zelf mogen geloven. In *Belphegor* (1918) veroordeelt hij vrijwel de hele moderne Franse literatuur en kunst, omdat zij enkel nog gericht zou zijn op 'emoties en sensaties' – ten koste van het 'intellectuele plezier'⁴. Literatuur was, onder invloed van Benda's favoriete *bête noire* de filosoof Henri Bergson, ontaard in slappe 'mystiek'; alle helderheid, abstractie en ideeën waren eruit verdwenen. Een heel verschil met de 17^e en 18^e eeuw, zelfs de eerste romantici uit de 19e eeuw hadden het niet zo bont gemaakt als Benda's tijdgenoten, die elke vorm van rationalisme leken te hebben afgezworen en daar nog trots op waren ook.

In *La France Byzantine* (1945) zou hij het nog eens dunnetjes overdoen, nu met nog altijd beroemde en veel gelezen modernisten als Mallarmé, Gide, Proust, Valéry en de surrealisten in de beklagdenbank. Alle oude bezwaren passeren opnieuw de revue, ditmaal met de nadruk op het feit dat het om een 'littérature pure' ging, een literatuur die erop uit was 'een specifieke activiteit te vormen, met specifieke doelen en wetten, en zich om die reden radicaal te bevrijden van de gewoonten van het intellectualisme...'⁵. Wat Benda aanvalt is in feite de sinds de late 18e eeuw geclaimde *autonomie* van kunst en literatuur alsmede het daarbij horende 'belangeloze welbehagen' (Kant). Dat is vreemd, aangezien Benda zich elders, als het om filosofie of wetenschap gaat, juist als een kampioen van de

³ Julien Benda. *Un régulier dans le siècle*. Paris, 1937, p. 128-129.

⁴ Julien Benda. *Belphegor. Essai sur l'esthétique de la société française dans la première moitié du XXe siècle*. Paris, 1947 (1918), p. 1.

⁵ Julien Benda. *La France Byzantine ou le triomphe de la littérature pure*. Paris, 1945, p. 17.

belangeloosheid pleegt op te werpen ⁶. Waarom is de belangeloosheid de ene keer wel en de andere keer niet wenselijk?

Het antwoord heeft alles te maken met de polemische inzet van Benda's schrijven. In de literatuur kan hij de belangeloosheid niet gebruiken omdat hij het gebrek aan intellectueel gehalte (waarbij de waarden en normen van elders komen - ook in de literatuur blijft Benda voor alles een moralist) wil bestrijden; in wetenschap en filosofie is de belangeloosheid juist een bondgenoot, omdat hij daar tegen de moedwillige indienstneming door de politiek strijdt.

Benda's verzet tegen de politieke agenda van de moderne intellectuelen is, zoals bekend, het meest omstandig verwoord in *La trahison des clercs* (1927). Maar de kern van zijn bezwaren vinden we ook al in *Belphégor*, als hij er terloops over klaagt dat de literaire wereld zich tegenwoordig volledig in beslag laat nemen door 'morele of exacter politieke hartstochten' en dat men zich veel meer bezighoudt met 'politieke dan met intellectuele discussies'⁷. In het voorwoord uit 1946 bij de heruitgave van *La trahison des clercs* lezen we vervolgens dat achter het 'verraad' van de intellectuelen niets anders schuilgaat dan 'la soif de sensation' - precies datgene wat hij in *Belphégor* de moderne kunst en literatuur had verweten⁸.

Eigenzinnigheid schept verplichtingen: je moet er een man uit één stuk voor zijn oftewel iemand die almaar op hetzelfde aambeeld hamert. Benda stelt wat dit betreft niet teleur. Steeds gaat bij hem om de gedachte dat de echte intellectueel (of *clerc*) de eeuwige, universele waarden en waarheden, zoals rede en rechtvaardigheid, dient te cultiveren, en dat hij zijn roeping verzaakt als hij die waarden en waarheden – uit idealisme, cynisme of pragmatisme - ondergeschikt maakt aan het politieke belang.

Ziedaar Benda's absolute norm, waaraan alles en iedereen wordt afgemeten. Daarbij gaat hij er vanzelfsprekend vanuit dat zulke absolute, universele waarden en waarheden echt bestaan. Ze horen volgens hem bij de mens⁹, wat niet betekent dat we er een menselijke, dus contingente, van tijd en plaats afhankelijke constructie in mogen zien. Integendeel, iedereen die zoiets beweert, kan rekenen op zijn onverzoenlijke toorn.

Ook hier springt Benda's eigenzinnigheid – eigenwijsheid is misschien een beter woord - in het oog. Want om, als 'rationnaliste absolu'¹⁰, zijn geloof in zulke waarden en waarheden te handhaven is hij genoodzaakt zich niets aan te trekken van de hartgrondige zelfkritiek van de rede, die al in zijn geliefde 18^e eeuw was begonnen bij Rousseau en Hume, en die een vervolg had gekregen bij Kant en de denkers van het Duitse idealisme. Benda gaat er grotendeels aan voorbij, terwijl elk van het absolute rationalisme afwijkende denken dat daar weer op is gevolgd, fanatiek wordt bestreden: Nietzsche, Bergson, levensfilosofie, existentialisme, Heidegger, Sartre... Vrijwel alle filosofen die, zowel letterlijk als figuurlijk, *leven in*

⁶ Zie b.v. de nieuwe *Préface* bij de heruitgave van *La trahison des clercs* in 1946. Ed. Pluriel. Paris, 1977, p. 120-121.

⁷ *Belphégor*, p. 131.

⁸ *Préface*, p. 136.

⁹ *Ibid.*, p. 116.

¹⁰ Benda over zichzelf, geciteerd in Antoine Compagnon. *Les antimodernes. De Joseph de Maistre à Roland Barthes*. Paris, 2005., p. 290.

het moderne denken hebben gebracht zijn door Benda onvoorwaardelijk afgewezen. Net zoals hij vrijwel de hele moderne literatuur heeft afgewezen, uit naam van een classicisme dat zijn hoogtepunten in de 17e eeuw had beleefd. Wat kan hem, behalve eigenzinnigheid, hebben bezielde?

In elk geval niet de overtuiging dat hij in staat was dat wat hij afwees te stoppen en dat wat hij bewonderde in ere te herstellen. Opvallend, vanwege het ogenschijnlijke contrast met zijn polemische agressie, is zijn pessimisme op dit punt: aan het eind van *La trahison des clercs* sluit hij een herstel ten goede nagenoeg uit¹¹ en in *Belphégor* verzekert hij zijn lezers dat de verfoeide nieuwe Franse esthetica geen 'modeverschijnsel' is, maar iets duurzaam dat alleen maar erger zal worden¹². Vandaar waarschijnlijk de hardnekkigheid waarmee Benda aan zijn rationalistische absoluta is blijven vasthouden. Als ontwijfelbare zekerheden moeten ze voor hem zoiets als de seculiere religie zijn geweest waaraan hij de energie ontleende om tegen alle misstanden te blijven ageren. Dat die misstanden onherroepelijk waren, ook in zijn eigen ogen, verklaart misschien de agressie waarmee dat placht te gebeuren.

Een eigenzinnigheid die zozeer ten top wordt gedreven, krijgt onwillekeurig iets bewonderenswaardigs, op een bijna *esthetisch* te noemen manier, want veel effect valt van een zo drastisch van de tijdgeest afwijkende positie niet te verwachten. Nu viel dat laatste in de praktijk nogal mee, maar dat kwam omdat Benda zich er niet toe heeft beperkt om vanaf een onaanraakbare metafysische hoogte het 'verraad van de klerken' te verfoeien; hij heeft zich ook aan een actief politiek engagement gewaagd. Dat lijkt op het eerste gezicht in strijd met de oorspronkelijke roeping van zijn *clerc*, maar als we Benda mogen geloven kwamen niet *alle* vormen van engagement neer op 'verraad'.

Zijn eigen publieke optreden was nota bene in de laatste jaren van de 19e eeuw begonnen tijdens de Dreyfus-affaire. Géén verraad, omdat hij enkel in naam van de waarheid en de rechtvaardigheid voor de onschuldig veroordeelde kapitein was opgekomen. Zoiets als joodse solidariteit of zelfs maar het 'lijden van Dreyfus' speelde daarbij geen enkele rol, schreef Benda al meteen in 1899; het ging hem uitsluitend om de abstracte *idee* van de rechtvaardigheid en om de waarheid¹³.

Het klinkt bijna even bizar, om niet te zeggen onmenselijk¹⁴, als de liefdesvijandige moraal van *L'ordination*. En het tekent de mate waarin Benda zich heeft moeten forceren om zijn rationalistisch absolutisme trouw te blijven. Een ware krachttoer, ook al lijkt het mij moeilijk te ontkennen dat het op den duur toch niet gelukt is de roeping als *clerc* zonder kleerscheuren te verenigen met een politiek

¹¹ *La trahison des clercs*, p. 328 e.v.

¹² *Belphégor*, p. 176-177.

¹³ Geciteerd bij Louis-Albert Revah. *Julien Benda. Un misantrope juif dans la France de Maurras*. Paris, 1991, p. 98. Revah gelooft er overigens niets van en legt Benda vakkundig op een freudiaanse divan, waarna alles blijkt te draaien om een tot sadistische agressie gesublimeerde *jiidische Selbsthass*.

¹⁴ Benda zelf was zich heel goed van die 'onmenselijkheid' bewust; in *La jeunesse d'un clerc* (Paris, 1936, p. 200) omschrijft hij zijn houding tijdens de Dreyfus-affaire als die van een 'rationaliste inhumain'.

engagement.

Tijdens de Dreyfus-affaire kon de politieke kant van Benda's engagement nog grotendeels in de schaduw blijven, tijdens de Eerste Wereldoorlog (toen Benda als een hartstochtelijk patriot tegen de Duitsers tekeer ging) werd dat al een stuk moeilijker. Ironisch was wel dat hij met zijn haat tegen Duitsland (waar nu ook de wortels van het Bergsonisme bleken te liggen) dicht in de buurt kwam van de ultra-rechtse *Action Française* - met voorman Charles Maurras deelde hij al de liefde voor het classicisme en de afkeer van de romantiek. Men heeft daar wel meesmuilend over gedaan, intussen vergetend dat Benda's sympathie voor Revolutie en Republiek hem ook weer mijlenver verwijderd hield van Maurras en diens royalisten, om over hun antisemitisme nu maar te zwijgen¹⁵.

Het meest opzichtig heeft de politiek Benda's roeping als *clerc* niettemin dwarsgezet door waar hij juist voor die Revolutie en Republiek, vanaf de jaren twintig door hem handzaam samengevat als 'de democratie', in de bres is gesprongen. Aangezien vrijwel iedereen zich sinds 1945 'democraat' noemt en al helemaal sinds 1989, valt dat in eerste instantie misschien niet zo op. Wat kan er tegen een engagement ten gunste van de democratie zijn? Het wemelt bovendien nog altijd van de democraten die, net als Benda, hun hand er niet voor omdraaien om democratie en universele waarde en waarheid naadloos in elkaar te laten overgaan. Opvallen doet deze daad van politieke dienstbaarheid (want dat is het, ook als men niet twijfelt aan de realiteit van de rationalistische absoluta) pas, zodra de verdediging van de democratie leidt tot affiliaties waarvan we nu niets meer willen weten.

Bij Benda was dat het geval, toen hij zich in de loop van de jaren dertig steeds meer ontwikkelde tot een *fellow traveller* van het communisme. Gezien zijn afschuw van fascisme en nationaal-socialisme én gezien het kortzichtige pacifisme destijds van veel andere linkse partijen in Frankrijk (aan die illusie is Benda nooit ten prooi gevallen), is het alleszins begrijpelijk dat hij in de communisten zijn meest betrouwbare bondgenoten meende te zien, maar na 1945 toen hij de communistische overweldiging van Tsjechoslowakije en de showprocessen in Hongarije goedpraatte, ging zijn sympathie bepaald verder dan dat¹⁶. Van enige fascistische dreiging was na de oorlog geen sprake meer; toegeeflijkheid jegens het communisme betekende nog slechts afbreuk doen aan de democratie. Dus ook met zijn eigen intenties raakte hij in de clinch.

Het gaat mij er nu niet om Benda postuum aan de historische schandpaal te nagelen, dat laat ik graag over aan meer moralistisch bevlogen collega's, maar ik wil de aandacht op iets anders vestigen. Benda's ontsporing tekent immers meer dan wat ook de vergeefsheid van het streven om de zuivere roeping van de *clerc* te verbinden met een politiek engagement, zonder dat die zuiverheid geweld wordt aangedaan. Onvermijdelijk raken de eeuwige waarden en waarheden besmet door contingentie, door pragmatisme en – in Benda's geval – ook nog door kwade

¹⁵ Antoine Compagnon, die Benda fraai typeert als een 'réactionnaire de gauche', wijst daar terecht op. *Les antimodernes*, p. 300-301.

¹⁶ Zie Tony Judt. *Past imperfect. French intellectuals, 1944-1956*. Berkeley/Los Angeles, 1992, p. 142-143.

trouw, om een begrip van de door Benda bestreden Sartre te lenen.

Anders dan Sartre, zelf eveneens een *fellow traveller*, zag Benda namelijk niets in het marxisme, noch in het 'dialectisch materialisme', dat hij even 'mystiek' vond als de theorieën van Bergson¹⁷. Ook achtte hij het principieel onjuist dat het communisme geen ruimte overliet voor de hem dierbare, ja onmisbare individuele vrijheid – en toch bleef hij het communisme verdedigen vanwege het doel ervan, de emancipatie van de arbeidersklasse, dat in zijn ogen deel uitmaakte van de rechtvaardigheid. Dat daarvoor ook minder rechtvaardige middelen werden aangewend, wenste Benda hooguit te beschouwen als een noodzakelijk kwaad.

Zo trachtte hij zichzelf, op de valreep, te zuiveren: het was onjuist om die veelal gewelddadige middelen te verheerlijken, zoals sommige mede-*fellow travellers* deden, maar in de onrechtvaardigheid van de middelen zag hij blijkbaar geen moment een reden om de rechtvaardigheid van het doel in twijfel te trekken¹⁸. In de praktijk wil dat zeggen dat ook voor de *clerc* Benda het doel de middelen heiligde of, anders gezegd, dat de politiek mocht beslissen wat wel en wat niet rechtvaardig was. Welnu, uit niets anders bestond het 'verraad' waarvan hij de 20^e eeuwse intellectuelen betichtte. Als zelfs de belangrijkste klokkenluider aan het door hemzelf aangeklaagde verraad ten prooi valt, dan mogen we gevoeglijk concluderen dat onder vergelijkbare omstandigheden *niemand* eraan zal ontkomen¹⁹.

Dat maakt de vraag wat Julien Benda zou kunnen betekenen voor de intellectueel van vandaag bijna overbodig. Worden we niet geconfronteerd met een zo kolossaal echeq, dat het antwoord nauwelijks de moeite waard *kan* zijn?

Het lijkt mij inderdaad niet erg verstandig om de verdediging van democratie en rechtvaardigheid te koppelen aan enigerlei absoluut rationalisme, vanwege het dogmatische karakter van deze positie als ook vanwege Benda's gebleken weerloosheid tegenover de totalitaire verleiding. Gedeeltelijk om dezelfde reden (filosofisch dogmatisme) is Benda, naar ik vrees, niet een erg overtuigende bondgenoot tegen scepsis en relativisme, mocht men de 'redelijkheid' daarvan niet willen inzien. Over zijn beoordeling van de moderne literatuur en kunst hoeven we het al helemaal niet te hebben – in een charitatieve bui kun je er hoogstens een vermakelijke vorm van excentriciteit in zien.

Blijft over de eigenwijze eigenzinnigheid of eigenzinnige eigenwijsheid van Benda, bewonderenswaardig – los van alle inhoud – omdat hij daarin zijn leven lang géén concessies heeft gedaan: zelfs als *fellow traveller* kwam het geen moment bij hem op dat hij zijn eigen uitgangspunten ontrouw was geworden. Wat daarnaast overblijft, is Benda's oorspronkelijke gedachte dat de *clerc* het best een hygiënische distantie tot de politiek kan bewaren. Ook ten tijde van zijn eigen engagement bleef

¹⁷ *Préface*, p. 94.

¹⁸ *Ibid.*, p.123 en noot.

¹⁹ Dat Benda zelf ook aan de 'ziekte' blijkt te lijden die hij als cultuurcriticus diagnosticeert, bevestigt een van mijn belangrijkste bezwaren tegen het genre van de cultuurkritiek, namelijk dat de criticus in de diagnose van zijn eigen tijd zichzelf altijd buiten schot laat. Zie Arnold Heumakers. *De schaduw van de Vooruitgang*, Amsterdam, 2003.

hij volhouden dat het ware – geestelijke - rijk van de *clerc* eigenlijk niet van deze wereld is²⁰. Dat nu gaat mij weer te ver, want wie zich volgens dit recept volledig van alles en iedereen afkeert kan elke hoop op maatschappelijk effect bij voorbaat laten varen en houdt dus op een intellectueel in de gangbare betekenis van het woord te zijn – dit alles nog afgezien van de vraag of het überhaupt mogelijk is (ik geloof van niet) om denken en wereld zo radicaal van elkaar te scheiden.

De eigenzinnigheid en distantie die zijn overgebleven, kunnen dus beter niet los van actualiteit en politiek worden gezien, maar dan valt er van Benda beslist nog iets te leren, dat wil zeggen van de *bele* Benda, inclusief diens feilen en falen.

In het bijzonder kunnen we van hem leren dat de distantie tot de politiek niet zozeer moet bestaan uit een volledige afwending van de wereld, als wel uit een eigennuttige weigering om binnen de democratie (want iets anders is er niet meer) het spel volledig mee te spelen volgens de gangbare regels. Een weigering, zo kun je het ook formuleren, om te kiezen voor eenzijdige standpunten, hoe duidelijk en praktisch die in de politieke concurrentiestrijd ook mogen zijn, maar in plaats daarvan een serieuze poging te doen om temidden van het tumult de nuance te bewaren, complexiteit te verdragen en te koesteren, contradicties onder ogen te zien, paradoxen bloot te leggen. Vooral wanneer de tegenstellingen hoog oplopen en de gemoederen verhit raken, zoals recentelijk tussen multiculturalisten en neoconservatieven, is het zaak dat er intellectuelen zijn, voor wie de politieke slogans niet de hele waarheid uitmaken.

Het nadeel dat de invloed die van zo'n houding uitgaat altijd beperkt zal blijven, zal men voor lief moeten nemen. De politiek vraagt om heldere beslissingen en krachtige daden, de gemediatiseerde wereld waarin zij zich beweegt om makkelijk te onthouden *soundbites*: versimpeling is een democratische deugd geworden. Maar een intellectueel die iets van Benda heeft opgestoken zou zich daardoor niet mogen laten intimideren – in naam van de waarheid, zij het niet meer de absolute, boven elke twijfel verheven waarheid waarin de schrijver van *La trahison des clercs* geloofde.

Voor de zwakke momenten raad ik zo'n intellectueel aan steun te zoeken bij Benda's pessimisme en, mocht de wanhoop alsnog serieus toeslaan, bij diens trotse verzekering dat hij met zijn geschriften 'geenszins de wereld [heeft] willen redden, maar de eer van de *clerc*'²¹. Soms, nee vaak genoeg is dat al heel wat.

(*Civis Mundi*, 46e Jaargang, Januari 2007, nr.1)

²⁰ Ibid, p. 128, waar Benda het zuiver speculatieve denken 'misschien wel de edelste vorm' van denken noemt. Zie ook *La trahison des clercs*, p. 326.

²¹ *Un régulier dans le siècle*, p. 223.